

Бегимова Г.А., Кенжалин Қ.К.

**Осман империясы кезеңіндегі
құжаттарда кездесетін
дипломатиялық бірліктердің
лексикалық ерекшелігі**

Begimova G., Kenzhalin K.

**Lexical features of diplomatic
units found in the documents of
the era of the Ottoman Empire**

Бегимова Г.А., Кенжалин Қ.К.

**Лексические особенности
дипломатических единиц,
встречающихся в документах
эпохи Османской империи**

Түрік тілінде жазылған дипломатиялық құжаттардың тарихы терең. Біздің заманымызға дейінгі уақыттардағы түрік тілінде жазылған хаттар күні бүгінге дейін сақталған. Осман империясы тұсында жазылған мәтіндердің сапалық деңгейі жоғары, тілдік теория тұрғысынан алғанда композициялық құрылымы мен грамматикалық сипаты қалыптасқан. Сөйлем жүйесі де қазіргі түрік тіліндегі сөйлем жүйесінің негізін сақтаған.

Мақалада осман империясында жазылған құжаттарда кездесетін дипломатиялық мәндегі бірліктер қарастырылады. Әрбір дипломатиялық бірліктер талданып, әрбір сөздің ұғымдары анықталды.

Түйін сөздер: Осман империясы, дипломатиялық құжат, елшілік, хат, дипломатиялық нота.

History of diplomatic documents, written in Turkish, ancient. The letters in the Turkish language, written in the distant past, have survived to this day. The texts, written in the time of the Ottoman Empire, of sufficient quality, in the field of linguistic theory harmoniously structure composition and grammatical base. The order of words in a sentence of the time saved in the modern Turkish language.

The article discusses the diplomatic units, found in documents written during the Ottoman Empire. Studied each diplomatic unit, the definition of each word.

Key words: Ottoman Empire, diplomatic document, Embassy, letter, diplomatic note.

История дипломатических документов, написанных на турецком языке, древняя. Письма на турецком языке, написанные еще в далеком прошлом, сохранились и по сей день. Тексты, написанные во времена Османской империи, достаточно высокого качества, в области языковой теории сложена структура композиции и грамматическая основа. Порядок слов в предложении того времени сохранен в современном турецком языке.

В статье рассматриваются дипломатические единицы, встречающиеся в документах, написанных во времена Османской империи. Изучена каждая дипломатическая единица, дано определение каждому слову.

Ключевые слова: Османская империя, дипломатический документ, посольство, письмо, дипломатическая нота.

**ОСМАН
ИМПЕРИЯСЫ
КЕЗЕҢІНДЕГІ
ҚҰЖАТТАРДА
КЕЗДЕСЕТІН
ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ
БІРЛІКТЕРДІҢ
ЛЕКСИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Түрік елі Осман империясы тұсында гүлдене дамығаны белгілі. Түркиялық ғылыми еңбектерде өздерінің дипломатиялық үрдісінің басталуын да осы кезеңмен байланыстырады. Осман империясы кезеңінде дипломатиялық қарым-қатынас біршама жақсы дамығандықтан, көптеген дипломатиялық құжаттар, дипломатиялық маңызы бар хаттамалар, шет елдік құттықтаулар т.б. сыртқы істер министрлігінің мұрағатында сақталған. Бұл мұрағаттар сол кезеңдегі дипломатиялық терминдер мен атаулардың тілдік ерекшелігі мен сипатын анықтауға мол мүмкіндік береді.

Осман империясында жазылған құжаттарда кездесетін дипломатиялық мәндегі бірліктерге тоқталайық. XVII ғасырда өмір сүрген түрік ақыны әрі саяхатшысы Евлия Челебидің өзінің атақты шығармасы «Саяхатнамасында» шетелдік басшылардың османдық елшілерді қарсы алу рәсімі жайлы жазылған мәтінде:

Түрікше: *“Kral Osmanlı elçisini ayakta karşılar; başı açıktır, yani şapkasını çıkartmıştır. Elçi Paşa Kral’ın göğüsünü, Kral da elçinin omzunu öper. Kral, Paşa’nın elinden tutarak ona yer gösterir, bu yer kral tahtının yanıdır. Paşa koynundan hümmâunnâmeyi (padişahın mektubu) çıkarıp öpüp başına koyduktan sonra, sağ eliyle Kral’a verir. Kral da padişah mektubunu iki kere öpüp başına koyduktan sonra, çevresinde bulunan yakınlarına gösterir. Bunlar da başlarına koyarlar. Tören tamamlandıktan sonra, Kral mektubu baş çevirmenine vererek, çevirmesini söyler.*

Қазақша аудармасы: *“Король осман елшісін орнынан тұрып, бас киімін шешіп қарсы алады. Елші паша мен король төс түйістіреді. Король пашаның қолынан ұстап, төрді ұсынады, яғни өзінің тағының жанынан. Паша қойнынан падишахтың хатын шығарып, оны сүйіп басына қойғаннан кейін оң қолымен корольге ұсынады. Король да падишахтың хатын екі рет сүйіп, басына қойғаннан кейін, жанында тұрғандарға береді, олар да бас киімдерін шешіп, хатты сүйеді де бастарына қояды. Рәсім біткен соң король хатты бас аудармашыға ұсынып, аударуын талап етеді” [1, 95 б.].*

Бұл құжатта *paşa – паша, padişah – падишах, kral – король, mektup – хат, göğüs өртек – төс түйістіру, elçi – елші* сияқты сөздердің қолданысында дипломатиялық қарым-қатынасқа

қатысты ұғымдар анықталған. Әсіресе хат сөзінің қолданысына назар аударуға болады.

Бұл жердегі *mektup* – хат сөзінің мағынасы бірнеше тұрғыда түсіндіріле алады:

1. Дипломатиялық хат-хабар жазысу;
2. Дипломатиялық нота.

Дипломатиялық хат-хабар жазысу – дипломатическая переписка терминіне З. Күзекова мен Т. Тұяқбаев сөздігінде мынадай сипаттама берілген: «дипломатиялық сипаттағы алуан түрлі ресми хат-хабарлар мен құжаттардың жиынтығы – совокупность различных видов официальной корреспонденции и документации дипломатического корпуса» [2, 79 б.].

Ал аталған сөздікте *дипломатиялық нота терминіне* – «дипломатиялық хат-хабар құжаттарының түрі» – деп түсінік берілген» [2, 23 б.]. Демек қазіргі қолданыстағы бұл екі терминнің мән-мағынасы бір-біріне жақын. Бірінші термин *дипломатиялық хат-хабар жазысу* – переписка мағынасында жалпылық сипатта болса, екінші термин құжаттың белгілі бір түрі. Біз талдап отырған кезеңде құжаттың түрлері бұлайша жіктеле қоймаған. Сондықтан хат сөзі *дипломатиялық нота, дипломатиялық хат* мағынасында жұмсалған деуге болады.

Түркия Республикасының сыртқы істер министрлігінің мұрағатында осман империясында жазып күні бүгінге дейін сақталған құжаттардың бірі: *Bir keresinde, Elçi Kara Mehmet Paşa Viyana İmparatoru'na elçi olarak gidecekti (1665). Mehmet Paşa'nın kendisini sınır milinde karşılamaaya gelen Viyanalı baş delegeye şunları dediği kaydolunur:*

Ben İmparator huzuruna çıktığım zaman, Kral tahtından inip bana divanhane kapısına kadar gelir; benim omzumu öper ve ben de onun göğüsünü öperim. Kralınız Mekke, Medine ve Osmanlı Padişahının mektubunu öpüp başına koyar ve padişah mektubu okunduğu sürece ayakta durur tüm isteklerimizi yasa gereğince verirse, mektupta yazılı olanların dışında her şey istemezse, Kralınızın karşısına çıkarım. Aksi takdirde, durumu Padişahımıza bildiririm ki, bu da sizin için iyi bir sonuç vermez.

“Baş Delege, Osmanlı Elçinin bu sözleri karşısında çok şaşırmiş ve:

Siz ne garip bir sevdaya tutulmuşsunuz. Hiçbir elçi şimdiye dek yedi düvel sahibi Kralımıza böyle bir öneride bulunmadı... ” [1, 155 б.].

Қазақша аудармасы:

“Елші Кара Мехмет Паша Вена империясына елші ретінде баратын болған (1655). Мехмет пашаның өзін шекара маңына күтіп алуға келген Веналық делегацияға төмендегідей сөздерді айтқан:

Мен императордың алдына келгенде, король тағынан түсіп, диванханенің тура есігіне келіп, иығымды сүйеді, менде оның көкірегін сүйемін. Корольдарыңыз Мекке, Мәдина мен Османдық падишахтың хатын сүйіп басына қояды, хат оқылған кезде тік тұрып барлық талаптарымызды заң бойынша жүзеге асырса, хатта жазылғандардан тыс ештеңе талап етпесе, корольдеріңіздің алдына барамын. Олай болмаған жағдайда падишахқа болған жәйтты жеткіземін. Әрине бұл сіздерге жақсы нәтиже бермейді.

Делегация Османдық елшінің айтқан сөздеріне қайран қалады да былай деп жауап береді:

– Сіз сондай ақылға сыйғысыз сөздер айтып тұрсыз. Осы уақытқа дейін ешбір елші жеті ұлы державаның иесі королімізге мұндай шарттар қойған емес...

Мәтінде мынадай терминдік мәні бар сөздер кездеседі: *şart* – шарт, *elçi* – елші, *sınır-шегара*, *sınır mili* – шегара маңы, *imparator* – император, *padişah-nadiшах*, *mektup* – хат, *kral*-король, *taht* – тақ т.б.

Мұндағы *şart* – шарт сөзі қазіргі қазақ тілінде де, түрік тілінде де дипломатиялық термин ретінде қолданылады. *Şарт* /şart/ – договор мағынасында жұмсалып, тірек сыңар ретінде өзге де бірнеше терминнің жасалуына негіз болып:

халықаралық шарт – *uluslararası şart /antlaşma/ қос тараптық шарт* – *çifte taraflık şart көп тараптық шарт* – *çok taraflı şart сауда мен төлем шарты* – *ticari ve ödeme şartı*

уағдаластық негізіндегі шарт – *pakt esaslı şart /antlaşma/* [3, 55 б.], олардың парадигматикалық қатары жасалады.

Түрік тілінде жазылған дипломатиялық құжаттардың тарихы терең. Тіпті біздің заманымызға дейінгі уақыттардағы жазылған хаттар сақталған. Мәселен: Мысыр Королі II Рамзес Мира короліне біздің эрамызға дейінгі 1278 жылдары хат жазған екен. Хаттың мәтіні осман түркілерінің тілінде жазылып, қазіргі түрік тіліне аударылған.

Түрікше: *Mısır Kralı II. Ramses Mira Kralına yazdığı bir mektupta şöyle demekteydi (M.Ö. 1278): “Biz biraderimle ant içtik, ben onlara karşı sana yardım edemem.” Çünkü, Hitit Kralı III. Hattusullis de Babil Kralı Kadaşman Enlil'e, Mısır Kralı ve ben kardeş olduk ve şu kararı verdik: “Biz kardeşiz ve bunun için bir düşmana karşı ortaklaşa savaşacağız ve bir dosta karşı ortaklaşa dost olacağız” demekteydi* [4, 155 б.].

Қазақша түсінігі: *Мысыр Королі 2-ші Рамзестің, Мира короліне жазған хаты* /б.э.

дейін 1278/：“Біз туысқанбыз деп ант іштік, Мен оларға қарсы саған көмек бере алмаймын”. Өйткені Хет королі 3-ші Хаттусулис, Вавилон королі Кадашман Энлил, Мысыр королі және мен туысқан болдық және мынадай шешім қабылдадық：“Біз туысқанбыз сондықтан дұшпанға қарсы ортақтасып күресеміз және де доспен ортақ дос боламыз” – деген.

Құжаттың құрылымдық-композициялық өзіндік ерекшелігі бар. Ең алдымен хаттың тақырыбы болады. Одан соң, негізінен жылы көрсетіледі. Бұл мерзімді кейінгі зерттеушілер немесе мұражай қызметкерлері қоюы мүмкін, ол анық емес. Хаттың негізгі бөлімінде берілетін ақпарат толық және анық жазылады. Одан соң, берілген ақпаратқа түсінік беріледі. Хаттың соңында қолы мен мөр таңбасы тұрады.

Хаттың тақырыбына байланысты мәселеге назар аударалық. *Mısır Kralı II. Ramses Mira Kralına yazdıđı bir mektup (Мысыр Королі 2-ші Рамзестің Мира короліне жазған хаты)* деген сөйлем түрінде келген тақырып осы құжаттың жалпы сипатын анықтап тұр. Дипломатиялық құжаттың аты болғандықтан, сөйлем түрінде келгенімен жеке хаттың атауы ретінде номинативтік қызметке ие болады.

Хаттың негізгі бөлігі *Biz biraderimle ant içtik (біз туысқанбыз деп ант іштік), ben onlara karşı sana yardım edemet (мен оларға қарсы саған көмек бере алмаймын)* деген сөйлем. Бұл сөйлемде хат жазушы корольдің негізгі тұжырымды ойы берілген. Яғни соғыс барысында өзінің көмекке келе алмайтынын ашық жария етеді. Дипломатиялық хаттың негізгі бөлімі барынша мұқият және анық жазылған. Бұл жерде екі ұшты пікір, екі ұшты түсінік жоқ. Сондықтан да сөздердің мағыналары нақты, бір мағыналы.

Сөйлемдегі кез келген сөз дипломатиялық байланыста қолданатын қаталдық пен нақтылық принципіне негізделіп құрылған. *Biraderimle (біз туысқанбыз)* деген сөздің жұмсалуды олардың арасындағы байланыстың мықтылығын, сатылмайтындығын көрсетеді.

Ant içtik (ант іштік) деген сөздің жұмсалуды да көп жайтты аңғартады. Ант ішудің орнына, уағдаластық, келістік деген сөздердің жұмсалмауы, бұл тұжырымның өзгермейтінін, нақтылығын көрсетсе керек.

Сөйлемде біз есімдігінің синтаксистік қызмет атқаруы оның ішкі мағынасының бір сөйлем аясымен шектелмейтінін анық аңғартады. Сондықтан синтаксистік күрделі бірлік ретінде мәтіннің жалпы көлемін қамтып тұр. Есімдіктердің сөйлемдегі қызметі туралы Ж.А. Жақыпов “Сөй-

леу синтаксисінің сипаттары” деген еңбегінде былай деп жазады: “Мәтіндегі ой жалғастығының көрінісі болатын актуальды мүшелеуде сөйлем құрамындағы есімдік, негізінен, жаңа хабарға (ремаға) тірек болып, “тема” қызметін атқарады. Есімдіктер сөйлем синсемантикасының көрсеткіші бола отырып, дербес сөйлемдерді тізбекті түрде байланыстырудың құралы ретінде де жұмсалады” [5, 51 б.].

Хат мәтіндегі біз есімдігі сөйлемнің темасы ретінде синсемантика көрсеткіші болып, ондағы ойдың нақтылығын айқындайды және ойдың байланыстырушы құралы ретінде қызмет атқарады.

Бұдан кейін осы тұжырымға жазылған түсінік бар *“Biz biraderimle ant içtik, ben onlara karşı sana yardım edemet.” Çünkü, Hitit Kralı III. Hattusullis de Babil Kralı Kadaşman Enlil’e, Mısır Kralı ve ben kardeş olduk ve şu kararı verdik: “Biz kardeşiz ve bunun için bir düşmana karşı ortaklaşa savaşacağız ve bir dosta karşı ortaklaşa dost olacağız” demektedir.*

Түсінікте берілетін ақпарат дипломатиялық мәтінге тән болғандықтан, өзінің ұстаған бағытын нақты көрсетеді. Мұнда адресат өзінің позициясын нақтылайды, әрі өз ұстаған бағытының дұрыстығын дәлелдейді. Мысыр королімен туысқан болып, шешім қабылдаған соң, ол шешімді бұзбайтынын ашық жария етеді.

Бөлініп берілген түсінікті контекст ретінде қарастыруға да болады. Біздің пайымдауымызша, бұл контекст ситуациялық контекст болады. Өйткені мұнда белгілі бір жағдай әңгімеленіп, оның ерекшелігі көрсетіліп тұр.

Ситуациялық контексті Ж. Жақыпов О.С. Ахманованың еңбегіне сүйене отырып, былайша анықтаған: “Ситуация контексті – сөйлеу актісінің жүзеге асуының, осының мазмұнына ықпал ететін, белгілі бір мәдени орта арқылы белгіленетін шарттары” [4, 316.]. Яғни біз талдап отырған мәтін дипломатиялық мәтін болғандықтан да, оның өзіндік жазылу қалыбы мен шарты бар. Оның басты шарты ретінде нақтылықты, дәлдікті, сөз мағынасының бірсемада жұмсалатынын айтуға болады.

Екінші мәтін XIV-XV ғасырда жазылған, падишахқа арналып жазылған деген атаумен мәлім болған.

Түрікше мәтін: *Kral’a sunulan hümayunnameden / xam/ (padişaha ait mektup):*

Sultan ođlu Sultan İbrahim Han ođlu Sultan Mehmet Hanım ki, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Habeş, Mekke, Medine, Basra, Bağdat, Van, Diyarbekir, Erzurum, Ahıska (Kafkasya),

Gürcüstan, Dağıstan, Halep, Şam, Kudüs, Bursa, Anadolu, Edirne, Konstantiniye, Rumeli, Mora, Budin (Macaristan), Lahsa, Tamsuvar ve bunlardan başka 3700 yelkenli gemiye sahip Ali Osmandan Sultan Mehmet Hanım, sen ki İmparator dostumsun. Vezirim sana geldikte, 20 yıl istediğin barış /beübitimuilik/ akdini kabul ederek, 22 madde üzerinde koşullarımı açıklarım [6, 155 б.].

Хат мәтіні орта ғасырда XV-XVI ғасырларда жазылған деп көрсетілген.

Мәтіннің тілінде ерекше көзге түсетін жайт қаратпа сөздің келу үлгісі. *Sultan oğlu Sultan, İbrahim Han oğlu Sultan Mehmet Hanım* ки- деу түріктердің кісіні өзіне қаратуының дәстүрлі ерекшелігін, әрі сол қоғамдық құрылыстың, заманның сипатын да танытады. Мұнда иерархиялық әлеуметтік жағдайды сақтау көзделгені байқалады. Кісінің толық атын айтып жазу оның әлеуметтік тектілігін де анықтаса керек. Өйткені оның арғы аталарының да патшалық билікте болғанын көрсетеді.

Қазіргі түрік тілінде, қазақ тілінде де *оглы – ұлы, ханым* сөздері дипломатиялық құжаттарда белсенді жұмсалады. Бірақ бұл қолданыстарда титульдық мән болмайды. Тек формальды түрде қалыптасқан тіркес ретінде жұмсалады. Мұндай тіркестер кейде мадақтау формасы ретінде де түсіндіріледі. Мәселен: *Жемил Чичек мырза, Президент Нұрсұлтан Назарбаев мырза, Қасым-жомарт Тоқаев мырза, Жансейіт Түймебаев мырза, Сара ханым, Балиева ханым* түрінде жұмсала алады.

Мадақтау формасы сонымен бірге алғыс, ризашылық сезімді жеткізудің құралы болу қызметін де атқара алады. Дипломатиялық құжаттар тілінде мадақтаудың мұндай түрі норма ретінде де танылады. Яғни *мырза, ханым* сөздері кісінің аты-жөніне тіркесе келіп, дипломатия тілінде мәтінге ерекше сыпайылық әрі ресмилік мән-мағына береді.

Қазіргі түрік және қазақ тілдеріндегі дипломатиялық сипаттағы мәтінмен салыстырғанда бұл мәтіннің грамматикалық және стилистикалық біршама ерекшелігі де бар. Грамматикалық ерекшелігі ретінде ең басты көзге түсетіні мәтіннің бірінші жақпен айтылатыны. *Ali Osmandan Sultan Mehmet Hanım, sen ki İmparator dostumsun – Али Османнан Султан Мехмет ханым, сен менің досымсың* түрінде келеді. Дипломатиялық нотаның бұлайша бірінші жақпен жазылуы олардың арасындағы жақындық сезімді, бауырмалдықты білдіреді.

Ал қазіргі кездегі ноталар мен хаттарда

мұндай бірінші жақпен жазу мүлде сирек, тіпті кездеспейді деуге болатын жағдай.

Осман үкіметіне жазылған тағы бір хаттың мәтініне назар аударайық:

Babi-ali'ye Fransa'da görevini yürütmüş olan Osmanlı elçi Mehmet Said Halet Efendi, Fransa İmparatoru Napoleon Bonaparte'in, Fransa'nın küzeyinde İngiltere'ye çıkartmak üzere elli bin kişilik bir kuvvetle, bir filo hazırlamakla olduğu haberini iletmek için şöyle mektup göndermişti:

Fransa Hükümetinin Mısır'ı tekrar zaptetmek niyetinde olmadığını ve Fransa'nın İngiltere ile savaşa hazırlandığını, Napoleon'un bir mülaktında /кездеу/ söylemiş olmasına rağmen, benim görüşüm odur ki, Napoleon'un asıl amacı Mısır'ı almak ve Filoyu da oraya sevkettir. Ayrıca, ben İngilizlerin de bu kanaati paylaştıklarına inanıyorum [1, 155 б.].

Аудармасы:

Осман үкіметіне /Баби-али/, Францияда елшілік қызметін атқарып жүрген Османдық Мехмет Саид Халет Ефенди, Франция Императоры Наполеон Бонапарттың Францияның солтүстігінде орналасқан Ұлыбританияға кіру мақсатында елу мың кісіден тұратын кемесімен, қарулы әскери жарақтарымен дайындық жүргізіп жатқандығын мәлімдеу мақсатында жазған хаты:

“Наполеонмен жүргізген кездесу кезінде, Франция үкіметінің Египетті жаулап алу ниетінің жоқ екендігін, олардың Ұлыбритания мен соғысуға дайындық жүргізіп жатқандығын айтқандарына қарамастан, менің жеке көзқарасым, Наполеонның басты мақсаты Египетті жаулап алу және қарулы кемесін сол жерге апару. Сондай-ақ, ағылшындардың бұл оймен ортақ екеніне еш күмәнім жоқ”.

Мәтіндегі назар аударатын басты жағдай дипломатиялық нотаның атының ұзақтығы болса керек. Нотаның атында оның авторы, кімге арнағаны, хат жазудағы мақсаты айтылған. Мұндай мазмұн осман түріктерінің мұражайында сақталған көптеген мұрағаттарға тән ерекшелік.

Бұл нотаның жоғарыдағы мәтіннен ерекшелігі – мұнда қаратпа сөз кездеспейді. Жазып отырған османдық елші Мехмет Саид Халет Ефенди өзінің Франция өкіметінің әскери мұраты туралы ойын анық және тура жеткізеді. Мұнда да алып-қосар артық сөз, экспрессивті-эмоциялы бояуы бар тұлғалар мүлде кездеспейді. Мәтіндегі айтылатын ой бірінші жақпен баяндалған, өйткені айтушы елші болғандықтан, өзінің еліне ақпар жеткізу басты мақсат болып отыр.

Осман империясы тұсында жазылған мәтіндердің сапалық деңгейі жоғары, тілдік теория тұрғысынан алғанда композициялық құрылымы мен грамматикалық сипаты қалыптасқан.

Сөйлем жүйесі де қазіргі түрік тіліндегі сөйлем жүйесінің негізін сақтаған. Мұның өзі түрік тілінде дипломатиялық үрдістің тарихи жүйесі қалыптасқанын аңғартса керек.

Әдебиеттер

- 1 Түнджер Х. Эски вэ ени дипломаси. – Анкара: Текномак, 1991. – 169 б.
- 2 Күзекова З., Тұякбаев Т. Қазақша-орысша, орысша-қазақша дипломатиялық қысқаша сөздік. – Астана: Елорда, 1998. – 127 б.
- 3 Сөнмезоғлу Ф. Улусларарасы илишкилер сөзлүгү. – Стамбұл: Дер, 2005. – 731 б.
- 4 Пүскүллуоғлу А. Аркадаш түрікше сөздік. – Анкара: Аркадаш, 1994. – 1215 б.
- 5 Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: Жар, 1998. – 157 б.
- 6 Зүльфикар Х. Теримсорунлары вэ теримьяпмайоллары. – Анкара: Түрікдилкуруму, 1991. – 213 б.

References

- 1 Tuncer X Eski ve Yeni Diplomasi. – Ankara: Teknomak, 1991. – 169 b.
- 2 Kuzekova Z., Tuyakbayev T. Kazaksha-Orisha, Orisha-KazakshaDiplomatyalık Kyskasha Sozdik. – Astana: Elorda, 1998. – 127 b.
- 3 Sonmezoglu F. Uluslararası İlişkiler Sozlugu. – Stanbul:Der 2005. – 731 b.
- 4 Puskulluoglu A. Arkadash Sozduk. – Ankara: Arkadash, 1994. – 1215 b.
- 5 Jakipov J. Soylew Sintaksisinin sipattari. – Karagandi:Jar, 1998. – 157 b.
- 6 Zulfikar X. Terim sorunlari ve yapma yollari. – Ankara:TurikDilKurumu, 1991. – 213 b.